
NESHODY S DĚVČETEM? (K HIERARCHII JMENNÝCH RYSŮ)

Markéta Ziková a Pavel Caha

(Publikováno v *Korpus jako zdroj dat o češtině*, P. Karlík (ed.), Brno: Masarykova univerzita, 2004, s. 71-78.)

Abstract: **Disconcord with a girl?**

In this article, we investigate agreement patterns of expressions that modify - or that are coreferent with - the noun *děvče* 'girl'. Sharing of number, gender and case features, only four agreement patterns out of seven possible are attested in the Czech National Corpus. Those excluded always involve case agreement without corresponding gender and number agreement. We thus formulate the following generalization (i): Two elements agree for case only if they also agree for number and gender. This generalization follows, if we do not consider case ontologically a feature, but instead a mere phonetic reflection of syntactic environment. Furthermore, we show evidence for splitting number and gender agreement by showing environments, where only gender is agreed for. Number and gender agreement also show syntactically different behaviour. So we claim that also number and gender are subject to a similar generalization (ii): Two elements agree for number only if they agree for gender. The agreement hierarchy thus corresponds to and reflects a functional structure of NPs.

0. Úvod

V našem příspěvku se budeme zabývat některými aspekty toho, čemu se v gramatické tradici říká *shoda* (*kongruence, agreement*): „Sjednocení hodnot některých morfológických kategorií mezi výrazy, které jsou součástí určité syntaktické konstrukce.“ (ESČ 2002:388).

Půjde nám o to, abychom rozlišili syntaktické konstrukce, v nichž je sjednocení morfológických kategorií nutné, od těch, v nichž je jen možné, a těch, v nichž je náhodné. Od toho odvozujeme i užívání termínů v tomto příspěvku: pokud budou dvě lexikální jednotky (Lj) nést stejné morfológické charakteristiky, budeme hovořit o sdílení rysu/rysů. **Pokud sdílení určitého rysu/rysů bude nutné v dané konstrukci, budeme hovořit o shodě. Tuto a pouze tuto budeme považovat za gramatický/formální vztah.** Na druhou stranu takové sdílení rysu/rysů, kdy jednotky tyto rysy nesdílí nutně, jako shodu označovat nebudeme.

K tomuto účelu jsme si vybrali nikoli náhodou lexikální jednotku *děvče*.¹ Jméno *děvče* má totiž ve své lexikální reprezentaci specifikované (ohodnocené) rysy gramatického rodu a přirozeného rodu – sexu [Gen(us)] a [Sex(us)], přičemž jejich hodnoty se liší

---

¹ Syntaktické struktury se jménem *děvče* jsme vyhledávali v SYN2000, subkorpusu ČNK. Nicméně některé z dále uvedených příkladů nepocházejí z ČNK, ale z korpusů, které máme jako rodilí mluvčí češtiny uložené v hlavě. Doklady z ČNK jsou identifikovatelné podle lemmatu, které je uvedeno v <závorkách>.

[Gen:N] a [Sex:F]. V tom je atypické, protože v češtině platí pravidlo, že jména, která jsou ve slovníku definována jako „přirozená feminina“, jsou gramatickými femininy: Jestliže [Sex:F], pak i [Gen:F]. Toto pravidlo není obousměrnou implikací: má-li nějaká jednotka ve slovníku specifikovaný rod [Gen:a], neznamená to, že musí mít specifikovaný i sex [SEX:a]. Např. jméno *dítě* je gramatickým neutrem [Gen:N], sex nemá ve slovníku ohodnocen a ani ho nemůže ohodnotit v průběhu syntaktické derivace.

Protože jméno *děvče* má rod i sex specifikované už ve slovníku, může být mj. antecedentem jak femininního, tak neutrálního zájmena:

(1a) ...*pochválilo si* <*děvče*> a *psalo*, *co jí* *sily stačily*

(1b) *jestli to* <*děvče*>, *co jsme o něm* *dnes mluvili*

Protože jméno *dítě* má ve slovníku specifikovaný jen gramatický rod a jeho sex zůstává během syntaktické derivace neohodnocen, může být antecedentem jen neutrálního zájmena:

(2) *To je to dítě*, *co jsme o něm*/*ní *mluvili*.

Stejně hodnoty rodů jako jméno *děvče* má i jeho deminutivum *děvčátko* (derivované univerzálním deminutivním *k*-ovým sufixem z kmene /d'evčat/). To znamená, že deminutivní sufixy v češtině nejsou specifikovány co do rodu, narozdíl např. od němčiny, a proto umožňují perkolaci ohodnocených rysů rodu nebo sexu z hlavy (kmen /d'evčat/) na celou deminutivní strukturu.² I deminutivum *děvčátko* proto může být antecedentem jak femininního, tak neutrálního zájmena:

(3a) *Jedno malé* <*děvčátko*> *mělo zánět mandlí* a *Fanny jí* *ošetřovala* . . .

(3b) *Dosavadní rekord* " *drželo dvouleté kanadské* <*děvčátko*>, *které se lékařům podařilo oživit poté, co jeho* *teplota klesla na 14.2 stupně*.

1. Jaké gramatické rysy může jiná jednotka sdílet se jménem?

Jména jsou v syntaktické struktuře definována těmito gramatickými rysy: gramatickým rodem [Gen], číslem [Num(erus)] a také mají určitý pád [Cas(us)]. Teoreticky tedy může nastat celkem sedm situací, kdy nějaká L_j v syntaktické struktuře má nastavené stejné hodnoty rodu, čísla a pádu jako jméno *děvče*: může mít nastavenou stejnou hodnotu jen u jednoho rysu, zároveň u dvou rysů nebo u všech tří rysů. Všechny možnosti zobrazuje následující tabulka (rysy s týmiž hodnotami jsou označeny +).

1.1 Tabulka možného (ne)sdílení jmenných rysů

[+Gen, -Num, -Cas]
[-Gen, +Num, -Cas]
[-Gen, -Num, +Cas]
[+Gen, +Num, -Cas]
[-Gen, +Num, +Cas]
[+Gen, -Num, +Cas]
[+Gen, +Num, +Cas]

V souvislosti s uvedenou tabulkou nás zajímají následující otázky:

1. Fungují v jazyce všechny výše uvedené možnosti sdílení rysů/rysů?

² K principu perkolace neohodnocených rysů z hlavy, tj. odvozovacího kmene (*head percolation*), a/nebo z její sestry, tj. derivačního afixu (*backup percolation*) na derivát viz Lieberová (1992).

2. Jaký je vztah mezi syntaktickou konfigurací, v níž se jméno *děvče* vyskytuje, a typem sdílení rysů/rysů?

2. Hierarchie sdílených jmenných rysů

Data ukazují, že z teoreticky možných sedmi typů sdílení reálně fungují jen čtyři. Příklady uvádí následující tabulka:

2.1 Tabulka zjištěného (ne)sdílení jmenných rysů se jménem *děvče*

[+Gen, -Num, -Cas]	<i>Ona byla jednou z mála <děvčat>(Pl/Gen), které(N/Sg/Nom) rozeznalo sedmero kočičích krásk Isabelly Goldblattové podle jména.</i>
[-Gen, +Num, -Cas]	<i>Už věděl, že <děvče>(N/Sg/Nom) mělo rádo koně a šla o ní(F/Sg/Lok) pověst, jak...</i>
[+Gen, +Num, -Cas]	<i>Vysílal očima signály k <děvčeti>(N/Sg/Dat), které(N/Sg/Nom) mu je nevracelo.</i>
[+Gen, +Num, +Cas]	<i>Nehezké(N/Sg/Nom) <děvče>(N/Sg/Nom) s nervózním tikem listuje starým ilustrovaným časopisem</i>

Na základě uvedených faktů lze sestavit tuto hierarchii jmenných rysů:

1. Jediným sdíleným rysem může být jen číslo, popř. jen rod; viz 1. a 2. řádek tabulky.
2. Dvěma sdílenými rysy může být jen kombinace rodu a čísla; viz 3. řádek.
3. Má-li nějaká Lj se vztahem k Lj *děvče* stejnou hodnotu pádu jako jméno *děvče*, musí s ním zároveň sdílet i rod a číslo; viz 4. řádek.

Z toho můžeme vyvodit předběžné závěry:

1. Sdílení pádu je podmíněno sdílením ostatních dvou rysů: Jestliže [+Cas], pak i [+Num, +Gen]. Sdílení pádu je tedy jiným typem sdílení, než sdílení rodu a/nebo čísla.

2. Sdílení rysů rodu a čísla jsou rovněž různé typy sdílení:

Jestliže příslušná jednotka nesdílí s *děvčetem* **číslo**, je tato **neshoda vždy vynucena** určitou syntaktickou konfigurací, např. strukturou s kvantifikátorem *málo*:

(4a) *Ona byla jednou z mála <děvčat>(Pl), které(Sg) rozeznalo sedmero kočičích krásk Isabelly Goldblattové podle jména.*

(4b) *anebo u nějakého <děvčete>(Sg), kterých(Pl) se kolem něj vyskytovalo kupodivu **nemálo***

Jestliže příslušná jednotka nesdílí s *děvčetem* **rod**, je tato **neshoda možná** proto, jak jsme se zmínili v úvodu, že *děvče* má lexikálně specifikované hodnoty rodu i sexu, protože se liší:

(5) *To je to děvče(N), co jsme o něm(N)/ní(F) mluvili.*

K možným a nutným neshodám s *děvčetem* v relativních větách s *co* a *který* viz dále.

3. V jakých syntaktických konfiguracích jsou výše uvedené typy (ne)sdílení rysů/rysů se jménem *děvče* možné/nutné?

3.1 Sdílení jen jednoho rysu

3.1.1 Sdílení pouhého čísla

Jestliže nějaká Lj sdílí s *děvčetem* pouze číslo a její rod variiuje mezi neutrálními a feminními charakteristikami, hovoříme o **pragmatickém sdílení rysu** (podobně např. Wechsler, Zlatič 1998). Jako příklad pragmatického sdílení, které nepřekračuje hranici věty zde uvádíme konstrukce hovorových relativních vět. V těchto konstrukcích je na levé periférii relativní věty nesklonné zájmeno(?) *co* a ve větě je obsaženo tzv. resumptivní zájmeno. Toto resumptivní zájmeno mj. morfologicky (pádem) odráží vlastnosti strukturní pozice, která je „predikována o“ hlavě relativní věty, tj. o jméně, s nímž relativní věta sousedí.³ Kromě toho též nese rysy rodu a čísla. Chceme ukázat, že hlava relativní věty s *co* a resumptivum nemusejí nutně sdílet rod a/nebo číslo.

V (6a) ukazujeme příklady relativních vět, kde resumptivní zájmeno sdílí rysy rodu a čísla hlavy této relativní věty. Příklad (6b) pak ukazuje, že sdílení rodu není nutné:

(6a) *Potřebuju vědět , jestli to <děvče> , co jsme o něm dnes mluvili*

(6b) *Potřebuju vědět , jestli to děvče , co jsme o ní dnes mluvili*

Předpokládáme, že je to důsledek toho, co zde nazýváme pragmatickým sdílením, tj. sdílením rysů, které není vyvoláno formálním vztahem. Výraz *děvče* je nominální povahy, a má proto schopnost ustavovat nové referenty diskurzu. Zájmena jsou pak výrazy, které prototypicky slouží k odkazování na referenty v diskurzu již ustavené. Resumptivní zájmena jsou však vázána, což znamená, že nemáme na výběr, jak je budeme interpretovat.⁴ Vázání resumptivního zájmena se děje přidělením určité valuace (funkce přidělující individua proměnným), za které probíhá interpretace struktury s resumptivním zájmenem. Resumptivní zájmeno svými rysy omezuje výběr valuace (assignment): ta nesmí resumptivnímu zájmenu přiřadit individuum, které by bylo v rozporu s těmito rysy. Rysy zájmena (osoba, číslo, rod) tedy identifikují presupozici ohledně povahy valuace; viz např. Heimová a Kratzerová (1998:125). Předpokládáme, že valuace může tuto presupozici splnit dvěma způsoby: a) s rodovými rysy zájmena se shoduje rod jména [Gen] b) s rodovými rysy zájmena se shoduje sex jména [Sex]. V (6a) tak resumptivní zájmeno nese presupozici o tom, že valuace přidělí zájmenu takové individuum, které bude [Gen:N], popř. [Gen:M], v (6b) pak s sebou nese presupozici o tom, že valuace přidělí tomuto zájmenu individuum s rysy [Gen:F] nebo [SEX:F].

Domníváme se, že formální (syntaktický) princip, díky kterému nese resumptivní zájmeno v (6a) stejné rodové a číselné rysy jako antecedent, je shodný s principem, který se uplatňuje i v případě mezivětných (ko)referenčních vztahů (7a,b). Tvrdíme tedy, že sdílení morfologických rysů v (7a) nemá žádnou souvislost s formálním vztahem dvou rysů v syntaktické struktuře: tedy tím, co zde chceme nazývat shodou:

(7a) *jestli je to <děvče>(N) prázdné, nebo jestli jeho(N) podivný klid vyjadřuje mimořádně dokonalou*

(7b) *místo toho, aby vzal <děvče>(N) za ruku, jí(F) dvakrát zlomí zápěstí*

Dále je též možné, aby dvě jednotky nesdílely i morfologickou charakteristiku čísla (8):

³ Viz např. Heimová a Kratzerová (1998:125), kde je tento proces nazýván „predicate abstraction“.

⁴ Resumptiva nejsou z tohoto pohledu prototypická zájmena, protože neodkazují k referentům diskurzu, jak dokládají následující příklady:

Petr ještě nenapsal žádnou knihu, co by se líbila nakladateli.

*Petr ještě nenapsal žádnou knihu. Nakladateli se (ne)líbila.

(8) *u nějakého <děvčete>(Sg), co se jich(Pl) kolem něj vyskytovalo kupodivu nemálo*
Vidíme tedy, že v **případě relativních vět se resumptivní zájmeno s hlavou neshoduje ani v jedné z charakteristik**, přestože všechny mohou být sdíleny.

3.1.2 Sdílení pouhého rodu

Hovorové relativní věty mohou být (i co se shody týče) dobře odlišeny od vztazných vět spisovných. V nich je na levé periférii patřičný tvar relativa *který* , jenž, jak ukazuje kontrast (9a) a (9b), s hlavou relativní věty nutně sdílí rod a v prototypických příkladech též v číslo:⁵

(9a) *Vysílal očima signály k <děvčeti>, které mu je nevracelo.*

(9b) **Vysílal očima signály k děvčeti, která mu je nevracela.*

Sdílení čísla však nenastává v situaci, kdy je buď ve větě maticové nebo zanořené přítomen kvantifikátor, který vynucuje plurál svého komplementu (pokud je tento počítatelný):

(4a) *Ona byla jednou z mála <děvčat>(Pl), které(Sg) rozeznalo sedmero kočičích krásek Isabelly Goldblattové podle jména*

(4b) *anebo u nějakého <děvčete>(Sg), kterých(Pl) se kolem něj vyskytovalo kupodivu nemálo*

Příklady (4a) a (4b) se od sebe strukturně liší. V (4a) jde totiž pravděpodobně o to, že se relativum shoduje v čísle „na dálku“ s výrazem *jednou*, neboť je-li tento výraz v plurálu, singulárová shoda je negramatická:

(4a') **Ony byly jedny/-ěmi z mála děvčat(Pl), které(Sg) rozeznalo sedmero kočičích krásek Isabelly Goldblattové podle jména.*

Není nám zcela jasné, jakým gramatickým mechanismem/principem je hodnota čísla u relativa určována, ale dá se říci, že tato hodnota je (v 4a) citlivá na vlastnosti výrazů maticové věty. Tím jsou tyto konstrukce odlišeny jak od pragmatického sdílení rysů, kdy volba rysů resumptiva nebyla vynucena ničím (viz výše), tak na druhou stranu také od čistě formálního vztahu, který by jednoduchým způsobem kopíroval hodnotu rysu čísla ze jména na relativum.

Případ (4b) se pak od (4a) liší tím, že nesdílení čísla je zcela obligatorní, jde tedy zároveň o neshodu čísla:

(4a) *Ona byla jednou z mála <děvčat>(Pl), které(Sg) rozeznalo sedmero kočičích krásek Isabelly Goldblattové podle jména.*

(4b) *anebo u nějakého <děvčete>(Sg), kterých(Pl) se kolem něj vyskytovalo kupodivu nemálo*

(4a'') *Ona byla jednou z mála děvčat(Pl), která(Pl) rozeznala sedmero kočičích krásek Isabelly Goldblattové podle jména.*

⁵ Existují i případy, kdy relativum *který* nesdílí s hlavou relativní věty rod:

(ia) *dramatickém příběhu venkovského <děvčete>, která se před složením*

(ib) *tajemným italským <děvčetem>, která se jednoho dne objevila*

Jsme nakloněni považovat věty (ia) i (ib) za negramatické (ačkoli akceptovatelné) i přes jejich výskyt v ČNK.

Produktivita takového typu tvoření je velmi nízká, srovnej (ii) s takřka prototypicky nulovou přijatelností:

(ii) **děvče, která přišla*

(4b') *anebo u nějakého děvčete(Sg), kterého(Sg) se kolem něj vyskytovalo kupodivu nemálo⁶

Obligatornost neshody je opět potřeba kontrastovat s možností volby, kterou máme v případě rodu, jak bylo ilustrováno v sekci 3.1.1. Zdá se nám tedy, že nesdílení stejné morfologické charakteristiky čísla je (na rozdíl od nesdílení rodu) regulováno syntaktickými procesy. Závěrem konstatujeme, že sdílení rodu nelze v těchto konstrukcích porušit: jedná se tedy o shodu v rodě, nikoliv však v čísle.

3.3 Sdílení jen dvou rysů

Shodují-li se jednotky ve dvou rysech, pak nutně sdílejí dva rysy, a to (rovněž nutně) rod a číslo:

(9) *Fotograf nutil děvče(N/Sg/Ak) pózovat mu nahý(N/Sg/Nom).*

Protože se adjektivum *nahý* v (9) shoduje se jménem *děvče* v rodě a čísle, sdílí rod a číslo. Protože se během derivace kontrolové struktury (struktura s verbem *nutil*) dostaly do různého syntaktického okolí, nesdílejí hodnotu pádu, a tedy se ani v pádu neshodují.

3.2 Sdílení všech tří rysů

Shodují-li se jednotky v rodě a čísle a obě se navíc nacházejí ve stejném syntaktickém okolí, sdílejí vedle rodu a čísla i pád:

(10) *přerodu z malého <děvčete> na ženu*

Protože se adjektivum *malý* a jméno *děvče* shodují v rodě a čísle, sdílí rod a číslo. Protože se nacházejí ve stejném syntaktickém okolí, tedy ve frázi selektované předložkou *z* , sdílí i hodnotu pádu, a tedy shodují se v pádě.

4. Závěr

Domníváme se, že hlavním závěrem tohoto příspěvku je nastolení otázky po povaze jednotlivých rysů. Ukázali jsme, že určité možné kombinace sdílení morfologických rysů se v češtině (a domníváme se, že i v nám známých jazycích) nevyskytují. To lze postihnout následující na pozorování (11) založenou implikační generalizací (12), která vyjadřuje opozici mezi kategorií pádu a ostatními kategoriemi:

(11) Sdílí-li nějaká Lj se vztahem k Lj *děvče* stejnou hodnotu pádu, musí s ním zároveň sdílet i rod a číslo.

(12) **Jestliže se dvě Lj shodují v pádě, shodují se i v rodě a čísle.**

Domníváme se, že tato generalizace je důsledkem povahy kategorie pádu. Pád podle nás není „ontologicky“ rysem, ale „pouhým fonetickým“ odrazem syntaktického okolí jednotky: pokud se dvě jednotky shodují v rodě a čísle (jako adjektivum a jméno), pak je stále možné, že se budou každá nalézat v jiném okolí, důsledkem čehož budou nést odlišný pád. Z předpokladu, že pád není rys, vyplývá, že nemá možnost nastavit svou hodnotu navázáním vztahu s rysem stejné povahy. Spolu s předpokladem, že shoda je odrazem lokálního vztahu elementů, vyplývá i generalizace (12).

⁶ Příklad je samozřejmě gramatický s jinou interpretací. Tato partitivní interpretace není vynucena singulárem ve (4a), což je kontrast.

Dále je možno na základě zjištěných faktů spekulovat i o tom, že rod a číslo jsou postižitelné obdobnou generalizací. Ta se pochopitelně nevztahuje na takové dvě jednotky, jejichž rod je specifikován již ve slovníku:

(13) **Jestliže se dvě Lj shodují v čísle, shodují se i v rodě.**

Rozdíl v chování čísla a rodu může být pak pravděpodobně vysvětlen tím, že číslo, na rozdíl od rodu, je ke jménu přidáváno až v syntaxi, kde představuje jednu z funkčních projekcí jména (pro češtinu viz např. Škrabalová 2004 a pro původní ideu Ritter 1991).⁷ Zdá se, že hierarchie sdílení se tak nějakým způsobem vztahuje k hierarchii funkčních projekcí jména: rod je vlastností kořene/kmene, číslo je vlastností jeho funkční projekce a pád pravděpodobně vlastnost projekce D, tedy té nejvyšší.⁸

Ze zjištěných faktů podle nás vyplývá, že není vhodné považovat shodu za komplexní vztah dvou jednotek ve struktuře a jejich vzájemné sjednocení rysů. Tvrdíme naopak, že je vhodnější hovořit o shodě jako o vztahu jednotlivých rysů, které chápeme atomárně a do značné míry autonomně. Každý z těchto rysů má možnost chovat se v derivaci samostatně a samostatně vytvářet vazby se svým okolím.

Použitá literatura

- KARLÍK, P., NEKULA, M., PLESKALOVÁ, J. (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2002.
- LIEBER, R.: *Deconstructing morphology: word formation in syntactic theory*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
- RITTER, E.: Two functional categories in noun phrases: Evidence from Modern Hebrew. In: Rothstein, S. (ed.): *Syntax and Semantics: Perspectives on Phrase Structure: Heads and Licensing*, 25, San Diego: Academic Press, 1991, s. 37- 62.
- ŠKRABALOVÁ, H.: Koordinace a struktura nominálních frází v češtině. In: Hladká, Z., Karlík, P. (eds.): *Čeština - univerzália a specifika*, 5, Praha: NLN, 2004, s. 213-223.
- WECHSLER, S., ZLATIC, L.: A Theory of Agreement and its Application to Serbo-Croatian. *Language*, 76 (4), 1999, s. 799-832.

⁷ To je nejzřetelnější ve větách s kopolou spojující dvě jména. Ta se prototypicky shodují v čísle, ale ne v rodě: *Petr je ještě dítě, Dcera je samouk* apod.

⁸ Zdá se, že hierarchie jmených rysů koresponduje s lineárním uspořádáním morfémů ve vnitřní struktuře jména: [[děvč_N]et_{Sg}]e_{Gen}].